

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

ԵՒ

ՀԱՅ-ԼՈՒԿՈՒՆԴԵՑՆ ՊԵՏԵՐԵԶՄԱՆԵՐԸ

ՀԱՏՈՒԱԾ Գ.

681 ՊԵՏԵՐԵԶՄԱՆ ՏԱՐԻՆ

ՀԱՌԻԽ Զ.

Ճեղագրական մաս երկրորդ սարւոյ
պատերազմներու և զօրաշուերու:

(Շարունակութիւն)

3.

Չու Հոռմայեցոց, յետ ճակատամարտի,
մինչեւ Մծրին:

Ալաշկերտի դիւրէն ու վերին Մուրագի
գետաձորէն սկսեալ իրարմէ տարբեր ուղղու-
թեամբ երեք զանազան կիրճեր Ալլը-դաղի
վրայով Երասմի հովիտը կիշնեն, եւ մերձա-
ւորապէս այն մարզը, ուր պէտք է թէ ընդունինք
Արտաշատի դիրքը: Ասկէ կը բացուի առաջին
կիրճը, որ կարաքիլսէյէ դէպի կազզուան կ'եր-
կարի (55 քլմ.), երկրորդ մը՝ Դիաղինէ դէպի
Կուլլուկ (130 քլմ.), եւ վերջապէս երրորդ
մը՝ Բայաղլիդէ դէպի Խդդիր, որուն երկայնու-
թիւնը՝ Դիաղինէ սկսելով, նոյնպէս 130 քլմ.
է: Հարց է այժմ թէ այս երեքէն ո՞ր կիրճն
նախընտրած կրնար ըլլալ Լուկուլլոս: Խնդիր մը,
զոր մերձաւորապէս իսկ ստուգել անհնար է,
այս մասին խօսող ո՞ւեէ յիշատակութիւն մը
դցութիւն չունենալուն պատճառաւ: Աաչափը
միայն սակայն սասոյդ կարելի է համարիլ, որ Լու-
կուլլոս մինչեւ Աղըր-դաղ յառաջացած էր ար-
դէն, երբ լեգէններու հետութեան ու ըմբու-
տութեան երեսէն՝ առանց իւր նպատակին հաս-
նելու, ետ դառնալ ստիպուեցաւ:

Արգեամիք ալ, Պղուտարքոսի 32 րդ գլուխուն
մէջ Հոռմայեցի զինուորներուն տաժանաքայլ
ու քրտնաթոր չուերու մասին եղած նկարա-
գրութիւնը լիովին իսկ կը համապատասխանէ
այսպիսի բարձրագագաթ լեռնագոտուոյ մը, որ,
հանդոյն հաստաբեսս միջնորմի մը, կը բարձրա-

նայ ընդ մէջ Եփրատի ու Երասմի, բաժնելով
այսպէս իրարմէ անոնց հովիտները: Սակայն նկա-
տելով այն պարագան որ զօրաց այս ըմբուտու-
թիւնն ոչ թէ յանկարծ՝ այլ մի քանի օր յատոյ
միայն կը պութկայ (ո՞ւ ուոլլահ օնն հմէրաս ձխո-
լունջութեան տակ հոսուննալու բաւարար մաջդոյ)¹,
կարող ենք, կարծեմ, կաղզուանի կիրճը մէկի
թողուլ. վասն զի եթէ Լուկուլլոս այդ ճամբով
չուած ըլլար, դիւրաւ պիտի կարենար, երեք
օրէն, Երասմի հովիտը մտնել, որով միանգամայն
զօրաց տաժանքն ու տառապանքը գոնէ որոշ
չափով մը ինսայուած պիտի ըլլային անոնց: Այդ
վեթիւարի լեռնաշղթայէն անցնելով եթէ ան-
գամ մը Երասմի համեմատաբար չերմագոյն
հովիտը մտնէին Հոռմայեցիք, անտարակցոյս պիտի
նախընտրէին անոնք երթալ Արտաշատը գրաւել
աւելի՝ քան թէ այսքան տառապանքէ յետոյ՝
առանց բան մը վճարած ըլլալու, եկած ճամ-
բուն գառնութիւնները կրկին անգամ վրայէ
վրայ ճաշակել:

Տարբեր է սակայն ինդիրը միւս երկու
կիրճերու նկատմամբ: Հոս նախ հարթաշատակ
Դաշտագետնի մը վրայէն երեք օր շարունակ
քաղելով կարելի է, չորրորդ օրը միայն, լեռ-
նուղին մտնել: Այսու ահա օրոց կը հասկըցուի,
թէ ինչու զինուորները՝ լերան գագաթը դար-
չասած, ստիպած կ'ըլլան զլուկուլլոս ետ դար-
նալ: Ուրիշ փաստ մը եւս: Եթէ Լուկուլլոս
կաղզուանի ճամբով չուած ըլլար, ետ նահան-
չելու համար եւս անտարակցոյս միեւնոյն ճամբան
ընտրած պիտի ըլլար, վասն զի ուրիշ ունեւէ
ճամբով դառնալ ուղելի իրեն ահազին շրջան
մը լեռնել պիտի նշանակէր, որմէ իրաւամբ խուսա-
փել ստիպուած էր նա, թշնամոյն երկրին խորե-
րէն որչափ հնար է շուտ դուրս ելլելու եւ իւր
ըմբոստ գունդերը չերմագոյն գաւառներ առաջ-
նորդելու հոգէն մղուած:

Թէ Լուկուլլոս իսկապէս տարբեր ճամբով
դարձած էր՝ ուղղակի կը հետեւի Պղուտարքոսի
32 րդ գլուխուն սա տեղիքէն. ձրդյան անտօնէ ձուու
չան չառ՝ ձլաւ նուրբութուն անունու անունու անունու
եւն²: Այս սակայն վերին Մուրագի ձորէն բա-
ցուող ճամբայ մը միայն կրնար եղած ըլլալ, որ
Վանայ լճին արեւելքէն շրջապտոյտ կ'երկարի
դէպի հարաւ: Այս հաւանականութիւնն արդէն
Պայնախի ուշագրութենէն չէր վրիպած³, եւ

¹ Առ բազում ինչ աւուրս, յետ ճակատան, Պայնախ
գնացեալ զլուկուլլոսին:

² Խաւալացցց զնոսա յետս, եւ ընդ այլ ճանապարհ
եւանց ըստ Տարբերուու:

³ Անդ, էջ 366, ձնթ..

թելադրած էր անոր ռազմատեղին Մելազկերտի
քովիրը փոխադրել: Այսու հանդերձ սակայն
Դարձեալ ստիպուած պիտի ըլլար Լուկուլսս ա-
հագին շըջան մ'ընել: Հոս ակնյայտնի կը տես-
նուի, որ Վանայ լի նու արեւելքէն շըջապտոյտ բո-
լորոց ճամբաներէն՝ Դիագինի, կամ լաւ եւս ուղ-
ղակի Իգդիրէ մեկնելով Բայազիդի դաշտագե-
տինը կտրող երկրորդ կիրճին ճամբան միայն
ամենայարմարը կրնար եղած ըլլար Լուկուլսսի
նահանջին համար: Ասկէ անդին նա իր տրամա-
դրութեան տակ կ'ունենար զանազան ճամբաներ,
որոնց վրայէն — առանց շատ մեծ շըջան մ'ընել
ստիպուելու — Տիգրիս համելով կարող էր
զայն հունել Մուսուլի եւ կամ Զեղբեկ-իրն-
Օմարի (=Սապիկէ) քովիրն: Թէեւ Սեպտեմբերի
կէսէն մինչեւ Հոկտեմբերի կէսը Տիգրիսի չու-
րեը կը նուազին¹, սակայն եւ այնպէս Մուսուլի
քովիրն գետն — ըստ բերանացի Վկայութեան լե-
ման - Հառապտի — բացարձակապէս անանցանելի
Ըլլալուն, հնար էր զայն հունել Զեղբեկ-իրն-
Օմարի քովիրն, ուր Տիգրիս բազմաթիւ ճիւղերու
բաժնուած, կը շարունակէ հունել: Ասկէ ուրեմն
կը հետեւի թէ Հոռոմայեցիք այս քաղաքին քո-
վիրն միայն կարող էին գետին հանդիպակաց
եղերն անցնիլ: Անգամ մը որ գետն անցան,
ալ այնուհետեւ բաց էր իրենց առջեւ Մծբինի
ճամբան:

Այսու ուրեմն կ'որոշուի հառոմեական լե-
ռէոններու, Վանայ Ծին արեւելքէն, շըջա-
պտոյտ նահանջին ելակէտն ու վերջակէտը գլխո-
վին: Վերին Մուրագի հովտէն (Դիագինէ) եւ
Բայազիդի դաշտագետնէն դէպի Զեղբեկ-իրն-
Օմար տանող բազմաթիւ ճամբաներ կան:
Դժբախտաբար սակայն այդ ճամբաներու հան-
դամանաց, ուր զօրաբանակներու համար անոնց
անցանելի կամ անանցանելի Ըլլալուն մասին
ճառող ուղեղբական վատահելի ալղերներ մեզ
կը պակսին: Այս պատճառաւ ես երբեք ի վի-
ճակի պիտի չըլլայի հառոմեական բանակի նա-
հանջին համար հաւանականագոյն ճամբան մատ-
նանիշ ընել եթէ Լեման - Հառապտ իր ուսում-
նական արշաւանքի միջոցին անձամբ անսածներն
եւ իր գիտական հետազոտութիւններու ար-
դիւնքն ինձ եւս աղղուաբար հալլրդած չըլլար:

Հայաստանի սոյն մասին համար մըր տրաս-
մադրութեան տակ կ'ունենանք, հետեւաբար,
հետեւեալ ճամբաները, որոնց ուղղութեան հե-
տեւիլ կարենալու համար անհրաժեշտ է աչքի
առջեւունենալ իմնի ու սիպիրտի քարտէսները

հաւասարապէս, վասն զի շատ կետերու մէջ մէկը
միւսով կարելի է լըացընել: Հոս ես հետեւա-
բար պիտի նշանակեմ հետազոտութիւններու
զուտ արդիւնքը՝ քաղուած կրկնն քարտէսներու
համեմատութենէն:

1. Կըզըլլիգէյէ¹ Վանի, Բաշկալայի, Զու-
լամերկի վրայով ուղղակի դէպի Զեղբեկէ: Այս
ճամբան Վան հասնելէ յառաջ երկուքի ճիւղա-
ւորուելով՝ մին ուղղակի արեւելեան եղերքէն
Վանայ Ծինը շըջապտոյտ կը բոլորէ, մինչ երկ-
րորդը դէպ արեւելք երկարելով Առչակ²
(Բըր. Էրըէք) Ծին եղերքը կը քերէ: Երրորդ
Ճիւղ մը եւս դեռ աւելի դէպ արեւելք երթա-
լով՝ երկորդին հետ կը միանայ Առչակ Ծին քով:

2. Մինչեւ Զուլամերկ 1ի հետ համաշա-
տիդ. անկէ անդին Դառողիէի կամ Ամադիյէ-
Դառողիէի վրայով դէպի Զախայ, ու դեռ աւելի
անդին դէպի Զեղբեկէ:

3. Մինչեւ Վան (աեւ 1), յետոյ ուղղակի

4. Կըզըլլիգէյէ սկսեալ Սարայի վրայով

5. Գիզայի, Արբայի վրայով դէպի Ռեվան-

գուլ, եւ անկէ կամ Բեշլանի ու Բաշեշիկայի
եւ կամ Արբելայի (Բըր. Էրըէք) վրայով դէպի
Պուտուլ: Մուսուլէ անդին Գէջաբուրի վրայով
դէպի Զեղբեկէ:

7. Կըզըլլիգէ - Խոյ - Դիլման - Ուրմիա-
Աւշուլէ գէլիշին կիրճի վրայով դէպի Ռե-
վանդուլ, ու յետոյ 4 կամ 5:

8. Մինչեւ Դիլման, յետոյ Սալմաստ-
Թաղիք կիրճ - Դէյր - Բաշկալա, եւ անկէ անդին
1 կամ 2:

Կահանջի համար այս ութ ճամբաները
միայն ուներ Լուկուլսս իւր տրամադրութեան
ներքեւ. եւ ենթադրելով իսկ թէ փաքրիկ շե-
ղումներ եւս կարենար Ըլլար Նա իր չուի
միջոցին, այսու հանդերձ այդ լեռնակողմերու
գետնին բնութենէն միայն գատելով, անհնար
էր որ այս հաղորդակցութեան գծերէն գուրս
հնութեան մէջ, որիիշ ճամբաներ եւս գոյու-
թիւն կարենային ունեցած Ըլլար: Այս պատ-
ճառաւ ներուի ինձ, ուսումնասիրութեանս ըն-

1 Ես այս վայրը կ'ընարեմ իրը եւակետ. նախ՝ վասն
զի նա Դիագինի ու Բայազիդի միջեւ կը գտնուի, եւ
երկրորդ վասն զի Դիագինի ու Բայազիդէ մեկնող բոլոր
ճամբաները, որոնք մըր իսնդրոյն հետ ուղղակի աղերս ունին.
2 Վանայ Ծին իրը 80 քլմ. դէպ արեւելք կը տու-
րածուի Առչակ լըն. այսպէս կոչուած մերձակայ Հառչակ
քաղաքին անունով:

¹ Հմբառ. Կառուլէն, Ասսիրիա և Բաբիլոնի, էջ 10¹

թացքին մէջ, այժմեան սովորական անունները գործածել:

Ճամբաններու այս ցանկէն մենք նախ եւ յառաջ կը Ծնջենք այն ճամբանները, որոնք Ռեվանդուղի վրայով գէպի Մուսուլ կամ Գէշաբուր կ'իջեցընեն, զորոնք Լեման-Հառապտ, որ անձամբ կտրած է զանոնք, բացարձակապէս անանցաննելի կը գտնէ Ռեվանդուղի գէպի Մուսուլ, Արբելա կամ Գէշաբուր չուող զօրաբանակի մը համար: Քէլիշինի համեմատաբար շատ աւելի հեշտ կիրճին վրայով Ռեվանդուղի գալ ուղղվը Ներա, Դիզա եւն. կը հասնի, որ է ըսել Վանայ լճին հիւսիսակողմերը՝ եւ ոչ թէ Տիգրիսի եղերը: Բաց աստի, այս երեք ճամբաններն ամէնէն երկարագոյններն են. վասնզի 5ը՝ 687 քլմ., 6ը՝ 622 քլմ., իսկ 7ը՝ մինչեւ 725 քլմ.: յարաբերաբար 660 քլմ. է: Հետեւաբար Քէլիշինի վրայով զօրաչու մը գէպի Ռեվանդուղի անհնար է մտածուիլ:

Թիւ 1 ճանապարհն, ինչպէս վերեւ տեսանք, երեք առաջքով գէպի Վան կը յառաջնայ: Այս ճամբան, ըստ երեւութիւն, շատ դիւրագնաց կը թուի ըլլալ, թէեւ զերծ չըլլայ բարձրագագամ բազմաթիւ լեռնակողերէ, զորս հարկ է անպատճառ վերելակել. յսպէս գլխաւորաբար միջննամբան, որ 7345 եւ 6120 անգլ. ոտք¹ (= 2277 եւ 1897 մետր) բարձր կիրճերու վրայով կ'անցընէ: Ամենամեծ գժուարութիւնը սակայն Վան-Բաշկալա օթեւանին վրայ ծանրացած է, զոր լաւ ուսումնասիրած է Լեման-Հառապտ: Հոս, Վանի քով նախ 7080 ոտք (= 2195 մ.) բարձրութեամբ կիրճէ մը հարկ է անցնիլ, որ յինքեան շատ գժուար չէ. յետոյ սակայն պէտք է բարձրանալ 9070 ոտք (= 2811 մ.) բարձրութեամբ շուկա կիրճը, որուն անցքն արտաքոյ կարգի գժուարին է: Այս աշաւոր կիրճը Լեման բացարձակապէս անանցաննելի կը նկատէ բանակի մը համար, եւ այսուիսկ արդէն այդ ճամբան եւս մեղ համար իր նշանակութիւնը կորսնցուցած կ'ըլլայ: Երրորդ Ճիւղը՝ Բաշկալա-Զուլամերկ, կատարելապէս անցաննելի է: Այս ճամբան, որ մասնաւոր գժուարութիւն մը չի ներկայացըներ, կը քերէ մեծ Զարփի ծորին երկայնութիւնը:

Անըմբոննելի է ինձ Զուլամերկէ մինչեւ Զեղիրէ ուղղագիծ ճանապարհը, որ միայն Կիպերաի քով կը տեսնուի: Զգիտեմ ինչ պատճառի համար կիպերտեան քարտէսը այդ երկա-

մասն՝ առանց լեռները նշանակելու, սպիտակ թողուցեր է: Մինչգեռ Վինչի քարտէսին վրայ նետուած հարեւանցի ակնարկ մը բաւական ցոյց տալու, որ այդ կողման կուտակադէղ բարձրութիւններուն մէջէն ճամբան մը երեւակայել իսկ անհնար է: Ենթադրելով իսկ թէ 427 քլմ. եղած ըլլար այդ անյայս ու անստոյդ ճամբուն երկայնութիւնը, մենք դարձեալ պիտի չվարանէինք զայն անյարմար նկատել՝ բնութեան հոն սերկայացուցած անյաղթելի գժուարութեանց պատճառաւ:

Թիւ 3 ճանապարհն ալ գրեթէ նոյնքան գժուարանցաննելի է: Ասոր սկիզբն ու կատարածը 1ի հետ կը նոյնանայ, միջինը՝ Վան-Զուլամերկ, ինչպէս նաեւ կատարածը՝ Զուլամերկ-Զեղիրէ այնպիսի անվարուն լեռնակողմերէ կ'առաջնորդէն, որ զօրաբանակի մը չուի մասին խօսը ընել կարէլ չէ:

Թիւ 2 ին առաջին մասը՝ մինչեւ Բաշկալա, չենք կրնար նկատի առնուլ, թիւ 1ի նկատմամբ վերը մեր յառաջ բերած պատճառներու հետեւութեամբ. իսկ Բաշկալայէ-Զուլամերկ գիծը տեսանք արդէն թէ մեծ գժուարութիւն չէր յարուցաները: Կոյնը կարող ենք ըսել նաեւ անոր վերջն մասին նկատմամբ: Մինչգեռ Զուլամերկ-Դառողիյէ ուղղակի ճամբան մեծ մասամբ լեռնուղիէ բաղկացած է, գէպի Ամագիէ ու ասկէ ալ անդին գէպի Դառողիյէ տանող ձորուղին ամբողջապէս վարուն է, եւ ոչինչ ունի տաժանելի, ինչպէս որոշ կը տեսնուի Վինչի քարտէսէն, եթէ վերին Մեծ Զարփի ծորին գիրքն հոն մի անդամ աչքէ անցընենք: Զախոյի վրայով գէպի Զեղիրէ երկարաձգուղ ճանապարհը նմանապէս շատ բանուկ կ'երեւայ, եւ գրեթէ հանգիստ: Ուստի եւ Բաշկալա-Զուլամերկ-Ամագիէ-Դառողիյէ-Զեղիրէի վրայով չը մը անկարելի չ'երեւար, եւ այս պատճառաւ, իմբարձուստ քննուելու արժանի է: Արդ, այս ճամբառուն երկայնութիւնն 245 քլմ. է: Տարբեր պէտք է սակայն կը ուղղակի գէպի Բաշկալա ծրագրուած զօրաչու մը, զոր, ինչպէս տեսնուիք, Վանի վրայով կարելի չը արդիւնաւորել:

Մինչեւ ցարդ մեր քննութեան ենթարկած այս զանազան ճամբաններու մէջէն ուրիշն Ալղուլգիէ Ալղոյի վրայով գէպի Բաշկալա տանող 4րդ ճամբան է ամենահեշտագնացը: Ասկայն այս ճամբան Վանէ մէկնող ճամբուն Շուշմալերգի մօտ միանալով՝ Չուխ կիրճէն անցքը կը պայմանաւորէ նմանապէս: Մէկ խօսքով, որովհետեւ մենք 5, 6 եւ 7 ճամբանները՝ ուղ-

¹ Բարձրութիւններու այս շափերն ըստ Վինչի են:

շակի Ուելանդուզի հետ հաղորդակցութեան գիծ ըլլալնուն համար, մէկդի թողուլ ստիպուած էնք, հետեւաբար մեղ կը մնայ գեռ վերջին ճանապարհն եւս հոս քննութեան առնուլ:

Թէեւ խոտ, ու երկայնաձիգ, սակայն աներկբայապէս շատ աւելի բանուկ է մէկալներէն այս ճանապարհը: Գա համաշւիլ է բայազիդ- Արմիա ուղղմուղըն մինչեւ դիման, ուսկէ անդին Սալմաստի եւ 8100 ոտք (2511 մ.) բարձրադիր՝ այլ ոչ գժուարագնաց, թաղիք կիրճին վրայով դէպի Դէյր ու բաշկալա կ'երկարի: Այս կիրճին ներկայացուցած ճամբան ս'նքան աւելի դիւրագնաց է, որքան Դէյր ինքնին բարձրադիր ըլլալուն՝ ճամբան եւս աստիճանաբար ու կամաց կամաց դէպի բաշկալա կը խոնարհի: Այսու ուրեմն կ'ունենանք դէպի բաշկալա երկարաձգուող ամենալաւ եւ միանդամայն դիւրագնաց ճանապարհը: Եւ տեսնելէ յետոյ թէ բաշկալայէ ալ գեռ անդին զօրաբանակներու համար անցանելի ճամբայ մը կ'երկարի դէպի օնեղիրէ, կարող ենք անվարան ընդունիլ, որ կուուլոս ամէն պարագայի մէջ այս ճամբան միայն կը ուրաք ընտրած ըլլալ: Նոյն իսկ եթէ նա 500—520 քլմ. երկայն եղած ըլլար, այսու հանդերձ ստիպուած էր հոսմայեցի զօրավարն ամէն բանէ յառաջ այնպիսի ճամբայ մը ընտրել, որուն վրայէն կարենար իր վաստակարեկ ու տգո՞հ բանակը կարելի եղածին չափ քիչ յոգո՞հ նույնամը քալեցընել: Արդեամիք ալ պահան- ջուած ամէն պայմաններուն լիովին կը համապատասխանէր մեր այս ճամբան:

Բաց աստի, միջավայրի պայմաններուն լիա- կատար ծանօթութենէ զուրկ անձի մը համար՝ — որ բնականաբար աւելի պիտի նախընտրէր մա- նուածապատ շրջաններ ընել, քան թէ գժուար- անցանելի կիրճերու մէջ միսրճուիլ, — այս ճամ- բան է միմիակ ընտրելի: Կա խորանիստ գետնի մը վրայով թենդուրէք բարձր լեռն արեւելքէն շրջապտոյտ դառնալէ յետոյ՝ մեր երկու քար- տէներուն վրայ որոշ նշանակուած ձորէ մ'անց- նելով դէպի խոյ կը դիմէ ուղղակի: Յետոյ մինչեւ Դիլման, փաքրիկ բարձրութենէ մը կ'անցնի, որուն՝ — առանց մեծ շրջան ընել ստիպուելու, — կարելի է, ըստ կիպերտի քարտէսին, մինչեւ իսկ շուրջը դառնալ: Դիլմանէ սկսեալ արեւմտեան ուղութեամբ նա գրեթէ ուղիղ գծով դէպի թաղեր կիրճը կը շարունակուի, որ Հարավիլ ու Աւելիկոյ լեռներու միջեւ ակներեւ պարկէն մը կը ձեւացընէ բարձր լեռնաշղթային վրայ, որ ջրաբաշխն է բնդ մէջ Աւրմիոյ լիճն եւ Զարդի:

Եւ այսու միանդամայն Տիգրիսի: Բաշկալայէ դէպի հարաւ-արեւմուաք երկարող Զարի ձորը գարձեալ բնութեան կողմէ մատնանշուած միմիակ յարմարագոյն ճանապարհն է, որ կարձարերձ լեռներու վրայով Զարի մէկ օժանդակը՝ Ղարաւայի ձորը կը հանէ, եւ ասկէ ալ ի վերջոյ խարուրի հովիտը՝ աւելի դէպի արեւմուաք:

Այսպէս ուրեմն մերձաւորապէս 500 քլմ. չուելէ յետոյ՝ կը հանի լուկուլոս ջեղիրէ¹: Այս թիւն առաջն ակնարկով թերեւս քիչ մը շափաղանցուած երեւայ. սակայն եթէ նկատի առնունք, որ Հոռմայեցուց ներկայ պատերազմին սկիզբ գործածուած ճամբան ջեղիրէկ սկսելով իբր 480 քլմ. երկայն էր, ի հարկէ 20 քլմ. ի չնին տարբերութիւնը բնաւ նշանակութիւն չի կրնար ունենալ: Հետեւաբար, Վանայ լիճն արեւելեան կողմէն երկարող մեր այս ճամբուն խոտորնակ եղած ըլլալուն խօսքն ընելն իսկ աւելորդ կը համարիմ ես, ըստ որում՝ դէպի Հայաստան արշաւանքի համար գործածուած ճամ- բուն 20 քլմ. միայն աւելի երկայն էր: Արդ, եթէ օրական չուերու միջին արդիւնքն — անհրաժեշտ գագարի օրերն եւս միասին հաշուելով — 20 քլմ. գնենք, կարող էր լուկուլոս՝ լուրուսութեան պոռմէկումէն հինգ կամ մինչեւ վեց շաբաթ յետոյ, առանց նեղուելու, Մծբին ժամաննել: Իսկ եթէ գիւրագնաց ճամբաներու վրայէն չուն առաւել եւս փութացնելով՝ օրա- կան արդիւնքը մինչեւ 25 քլմ. ի բարձրացընէր, կարող էր նա նոյն իսկ մէկ ամէնէն իր նպատա- կին հանիլ: Եթէ ուրեմն Հոռմէական նահնջը Սեպտեմբերի 25 ին տեղի ունեցած էր, հնար էր հետեւեալ ամիսը՝ Հակոբերերին, իսկոյն Մծբին պաշարման ձեռնարկել, ինչ որ լիովին կ'ար- գարացընէ մեր վերեւ յայտնած կարծիքը: —

Մծբինի գրաւումէն՝ իր այս վերջին յա- նողութենէն յետոյ, լուկուլոս իր բանակովն, ինչպէս տեսանք, հոյ ու գրացի կորդուած երկրին սահմաններուն մէջ ձմերեց, եւ այսու վերջացան հայ-լուկուլեան համբաւաւոր պատերազմներն, ու Հոռմէական լեգէտներու այս առաջին ար- շաւն դէպի Հայաստան:

(Ժակով)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՆՑԻԼԵԱՆ

¹ Ասկէ անգին մինչեւ Մծբին գեռ 100 քիլոմետր պահի քաղէն Հոռմայեցը, որով ընդ ամէնը իբր 500 քլմ. ճամբաց կարած կ'ըլլացին անոնք: